

בס"ד

בינת עתים

מאמר קצר בבירור

זמן צאת הכוכבים של רבנו תם

ע"פ עיון ודקדוק בדברי רבותינו
הראשונים ז"ל

נכתב בחסדי השי"ת ע"י

אליעזר צבי הלוי שרייבער

©

כל הזכויות שמורות

אליעזר שרייבער

058-324-0430

בראנד 12 הר נוף ירושלים

binasitim@gmail.com

"בינת עתים" <binasitim@gmail.com>

הערות והארות יתקבלו בשמחה

להשיג בארה"ב:

Schreiber

(718)236-7342

רב תודות לרב יוסף בן ארזה על
עזרתו הרבה בעריכת מאמר זה

אלול תשע"ט

הנצרכים יישוב לפי שיטה זו לא נביא, שאין זו כוונת המאמר. עיקרי הדברים שלפנינו מלוקטים מתוך ספרנו, ושם הם כתובים בתוספת דיוקים והוכחות לרוב- ככל הדברים שיתבארו במאמר זה. אין מטרתנו כאן אלא להציע באופן תמציתי את שיטתנו עם עיקרי הראיות המכריחות לה, ותו לא.

נציין עוד שאין זו שיטה חדשה. כבר הובאו בספרים ציטוטים מכמה ראשונים שמבואר בהם להדיא ענין קדימת 'זמן רבנו תם', כמו מהר"ח או"ז (סי' קפו) והמאירי בשבת שם, ושכן מבואר אף מכמה אחרונים. גם זה נתבאר בספר, אלא שכאן אין כוונתנו אלא להוכיח כן בדעת ראשי השיטה – ר"ת והרמב"ן עצמם, וכדי שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק ולטעון 'גברא אנברא קרמית'. ואם ישאל השואל מדוע אין הדברים מפורשים ממש בדברי ר"ת ורמב"ן כמו בהנך ראשונים, התשובה היא שזה תלוי בדקדוק תפיסתם בתיאור השקיעה, ואף זה נתבאר בספרנו. משם תדרשנו.

א

דברי רקע להבנה המפורסמת בזמן צאת הכוכבים של ר"ת

איתא בגמ' שבת (לד:): "איזהו בין השמשות, משתשקע החמה... הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה, דברי

כאשר יצא לאור ספרנו 'בינת עתים' (תמוז תשע"ט), חשבו רבים מהמעיינים בו שמטרת הספר היא להוכיח ש'זמן רבנו תם' מוקדם יותר מן המקובל, בדומה לספרים אחרים שנועדו למטרה זו. רצינו להבהיר שעניינו של הספר אינו אלא לברר וללבן כל פרטי הסוגיות הקשורות לענין בין השמשות וזמני היום. כך יעלו בדינו דברים מוכרחים מדברי הראשונים ז"ל, ולא ניאלץ לסמוך על סברות בלתי מוכרחות שכל אחד יכול לבדות מלבו. המעייין היטב בספר יראה להדיא שזו אכן מטרתו ומתכונתו, אלא שטבעם של הבריות שדבר הנשמע להם כחידוש תופס מקום מרכזי במחשבתם ודוחק את שאר הדברים מן התודעה. מעתה, אם נקטנו כדעת המקדימין את זמן צאה"כ דר"ת, אין זה אלא משום שלדעתנו הדבר מוכרח מדברי הראשונים, ולא לחדש דברים באנו או לקבוע הלכה אלא לעיין היטב בדברי הראשונים ז"ל בכללות האי פרשתא.

במאמר הקצר שלפנינו נציע את גישתנו, שנבחנה בפירוט רבה בספר, להוכיח שזמן צאה"כ דר"ת מוקדם יותר ממה שמפורסם בלוחות בשמו (בספרנו דקדקנו בשיעורו כפי השגת דינו, ואין זו כוונת המאמר). את הנקודה הזו בלבד נוכיח כאן, ואילו את שאר הדברים

רבי יהודה... שיעור בין השמשות בכמה, אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל... תלתא רבעי מילא". ובגמ' פסחים (צד.) "רבי יהודה אומר עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע כמה מהלך אדם בינוני ביום עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין. משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין, נמצא עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום".

וכתבו התוס' בשבת (לה. ד"ה תרי) "קשה דהכא משמע דמשקיעת החמה עד הלילה ליכא אלא תלתא רבעי מיל, ור' יהודה גופיה בפסחים בפרק מי שהיה טמא סבר דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ארבע מילין – וצאת הכוכבים לילה הוא כדאמרין בריש פ"ק דפסחים, וכדמוכח קרא 'ואנחנו עושים במלאכה וגו' דמיניה מפיק בפ"ב דמגילה (כ:): דמעלות השחר ימא הוא. ואומר ר"ת דהתם מיירי בתחילת שקיעה והכא 'משתשקע' – מסוף שקיעה, אחר שנכנסה חמה בעובי הרקיע". וכ"כ תוס' בפסחים (צד. ד"ה ר' יהודה) במנחות (כ: ד"ה נפסל) ובזבחים (נו. ד"ה מנין). למדנו מדברי ר"ת שצאת הכוכבים שהוא גבול תחילת הלילה הנו ד' מיל אחרי תחילת השקיעה.

הנחה המפורסמת היא ש'תחילת שקיעה' / 'שקיעה ראשונה' שאמר ר"ת היא שקיעת גוף החמה באופק. וכיון שלר"ת אין בין השמשות מתחיל כי אם

ב'סוף שקיעה' / 'שקיעה שניה' כאמור, נמצא א"כ שזמן רב אחרי השקיעה באופק הוא עדיין יום גמור. ואילו תחילת הלילה, שהוא בצאת ג' כוכבים, חל רק כעבור ד' מיל מהשקיעה שבקו האופק. יוצא אם כן שגם אם נצמצם את שיעור הילוך מיל ל-18 דקות, אין יוצאים ג' כוכבים אלא כעבור 72 דקות משקיעת האופק. כידוע הדבר קשה מאד להתאים צאת ג' כוכבים עם שיעור 72 דקות כשהשמים כולם מלאים כוכבים, ואף באופק אירופה, כל שכן באופק ארץ ישראל ובבל שעליו דובר בגמרא. הרב חיים דרוק בספרו אורות חיים השתדל ליישב הנחה זו עם המציאות, בטענה שהכוכבים שהתכוונו אליהם חז"ל הם אלו הנראים בקצה האופק המערבי, שאינם נראים אלא קרוב לחושך גמור. ועוד הוצרך לבאר שפירוש 'בינונים' שנאמר בהם היינו גודל הבינוני במדידת האסטרונומים, שמודדים ביחס אל כל הכוכבים הניתנים להיראות בעין אדם, לאפוקי פשטות הגמ' שהגדולים מוגדרים ככוכבים הנראים ביום, וגדר בינונים בא רק למעט את אלו.

ב

שתי דרכים באחרונים שנקטו כהבנה זו

מקורה של הנחה זו, שתחילת שקיעה היא השקיעה בקו האופק, הוא בדברי

הר"ם אלשקר בתשובה צ"ו. והנה האחרונים שנקטו כהבנה זו נחלקו לשתי שיטות עיקריות:

(א) הגר"א (או"ח סי' רסא) והגר"ז (פסקי סידור סדר הכנסת שבת) דחו שיטת ר"ת מטעם שהוא כנגד החוש. (וגם מהר"ם אלשקר עצמו תפס לעיקר כ'שיטת הגאונים' ודלא כר"ת).

(ב) המנחת כהן וסיעתו סברו ששיטת ר"ת בזמן צאת הכוכבים תואמת את המציאות בארץ ישראל. וכתב המנחת כהן שזמן צאת הכוכבים במקומו (אמסטרדם או המבורג) בוודאי אינו מאוחר מ-48 דקות בימי ניסן ותשרי, ועל כרחק לומר שמטעם כלשהו הכוכבים במקומו יוצאים מוקדם יותר מאשר בארץ ישראל. דעה זו מוקשה מן המציאות כידוע, שהרי הזמן בארץ

ישראל באמת מוקדם הרבה יותר מאשר במקומו השוכנת מעל 50 מעלות מצפון לקו המשוה.

למדנו אפוא מאותם האחרונים ז"ל – הן מאלה שדחו שיטה זו מהלכה, והן מאלה שקיבלוה – שההנחה הפשוטה שהיתה אצלם היא ש'צאת הכוכבים' היינו היראות שלשה כוכבים בכיפת השמים כפי הנראה בחוש אדם, ושלא כדברי הרב דרוק שצמצם את איזור הכוכבים לקצה אופק המערבי ולגודל בינוני של חכמי התכונה.

מעשה שיטתנו הטוענת שצאה"כ דר"ת תואם את הנראה בחוש, בוודאי תואמת את רוח כל האחרונים יותר משיטתו של הרב דרוק ז"ל^א. ובאמת שיטתו מוכחשת לדעתנו גם מדברי חז"ל ומן הראשונים, שהגדירו הכוכבים

---

^א ואם כי המנחת כהן וסיעתו הבינו דתחילת שקיעה היא שקיעת האופק, שלא כדברינו, אך הלא הם אמרו שני דברים: (א) שתחילת השקיעה היא השקיעה בקו האופק. (ב) שצאה"כ לא מאוחר מ-48 דקות משקיעת האופק בצפון אירופא בימי ניסן ותשרי. וכאמור, נקודות אלו סותרות זו את זו במציאות וא"א לקיים אלא אחת מהן. מעשה עלינו לשאול וכי יש טעם פשוט יותר לקבל דבריהם בענין זמן תחילת שקיעה מאשר זמן צאה"כ? אדרבה, בוודאי עדיף לומר שצדקו לענין צאה"כ, שיש בו השלכות רבות לדינא, ואיסורים חמורים כרוכים בו, ואילו תחילת שקיעה אין בה נפק"מ אלא לזמן תוספת שבת לדעת מקצת ראשונים. ועוד, עיקר הטעם שפסק המנחת כהן כר"ת נגד הגאונים הוא משום שצאה"כ של הגאונים הוא כנגד המציאות. ומאחר שנראה במציאות שצאה"כ לא מאוחר מ-48 דקות במקומו, בוודאי לא היה חוזר לומר שהוא 72 דקות אחרי שקיעת האופק בארץ ישראל. גם הגר"א והגר"ז, אף שהבינו שתחילת שקיעה היא באופק, הלא הם גם אמרו ששיטת ר"ת היא כנגד החוש. מעשה אם כוונתנו להבין דעת ר"ת יש לפנינו שתי דרכים: (א) לתפוס שתחילת שקיעה דר"ת היא באופק, ולחדש פלוגתא לא מוסברת בדבר שבחוש. (ב) לפרש שיש פלוגתא ביניהם בפשט, ולא פליגי בחוש. א"כ ברור שיצא שכרה של האפשרות הראשונה בהפסדה. עוד יש להזכיר כאן שבשנות אליהו (פ"ק דברכות) הקשה הגר"א על ר"ת בצורה אחרת: "ועינינו רואות שאפי' בימים ארוכים אין השקיעה יותר מרבע שעה". כלומר שזה ההפרש בין 'תחילת שקיעה' ל'סוף שקיעה'. הרי הבין שגם לר"ת צאה"כ הוא כפשוטו, אלא שהוקשה להגר"א על שיטת ר"ת מצד משך השקיעה.

רק במספרם (שלשה) ובגודלם (בינונים שאינם נראים ביום), ומעולם לא הוגדרו הכוכבים מצד מקומם ברקיע.²

ג

ההנחה העומדת בבסיס ההבנה המפורסמת, ומקצת מהתמיהות עליה

נראה שיסוד ההבנה ש'תחילת שקיעה' היינו השקיעה הנראית בקו האופק, הוא לשון הגמרא בפסחים הנ"ל 'שקיעת החמה', המורה במבט ראשון על 'שקיעה כפשוטה' (כמטבע לשון מחברי זמננו), שקיעת השמש מתחת לקו האופק. עוד נראה שדקדקו כן מלשון הרמב"ן וסיעתו, שתיארו את תחילת שקיעה כשעה 'שאינן החמה נראית על הארץ' וכדו', והבינו שהכוונה בזה לשקיעת החמה באופק.

הר"ם אלשקר, מאחר שהבין בדעת ר"ת שביה"ש מופלג טובא מזמן השקיעה באופק, העמיד את שיטת הגאונים כשיטה נגדית לר"ת. הגאונים הקדימו את זמן ביה"ש (שהוא לרבי יהודה כשלושת רבעי מיל) אל השקיעה באופק, וכמותם פסק הר"ם אלשקר להלכה. ומאחר שהוציא פלוגתא זו מתוך הבנתו הנ"ל בדברי ר"ת,

מתעוררת תמיהה גדולה על הבנתו זו, איך קרה הדבר שלא נזכרה פלוגתא רבתא כזו, אשר יש לה השלכות מעשיות לדינא דבר יום ביומו, גם באיסורי כרת כשבת ונדה, במשך כל מאות השנים (כ-400) מאז זמנו של ר"ת עד לזמנו של מהר"ם אלשקר?

ועוד, לפי הבנה זו יוצא שר"ת הוא זה שחידש את 'שיטתו' (שצאה"כ מופלג משקיעת החמה כשיעור ד' מיל) עפ"י קושיא שהתעוררה לו מסתירת הסוגיות. אם אכן כך הוא הדבר, הלא יתחייב שלא ימצא חידוש זה בדברי הראשונים אשר קדמו לר"ת, שאלמלא כן, הרי לא היה זה חידוש שהוציא מסתירת הסוגיות. ואם נאמר שאכן היה זה יסוד ידוע מקודם לר"ת, היה לו לר"ת להביא הדבר בשמם. ובאמת מצאנו את היסוד הנ"ל בדברי כמה קדמונים, וגם התוס' בכמה מקומות הביאו נקודה זו בפשיטות, מבלי לייחסה לר"ת כלל, כאשר נתבאר כל זה בספרנו (פרק ב). מכל זה נראה שרבנו תם לא בא להמציא שיטה חדשה, בוודאי לא 'מהפכנית', בזמן צאת הכוכבים, אלא עיקר עניינו ליישב סתירת הסוגיות (והנקודה שחידש לשם כך נתבארה בספרנו, פרקים ג).

² ומה שהביא מדברי ראבי"ה בשם ר' יהודה החסיד שהכוכבים במערב, כבר הראנו בספרנו (פרק טז סעיף ג בהערה), שאין זו הכוונה, עיי"ש.

דחיית הסברא של 'שקיעה כפשוטה'

מלשון התוס' בשבת הנ"ל: "ואומר ר"ת דהתם מיירי בתחילת שקיעה והכא 'משתשקע' – מסוף שקיעה, אחר שנכנסה חמה בעובי הרקיע", למדנו שיש לשקיעה זו תחילה וסוף, וככל דבר שיש לו תחילה וסוף שיעור משכו הוא כאורך שביניהם. עוד למדנו בדבריו שכוונת השקיעה היינו שקיעת החמה לתוך 'עובי הרקיע', כדתניא בפסחים: "משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין, נמצא עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום". משם המקור שד' מיל הוא שיעור השקיעה בעובי הרקיע המסתיים בצאת הכוכבים. (היחס שבין 'סוף שקיעה' לבין בין השמשות שמתחיל לכאורה לפני גמר הד' מיל, נתבאר בספרנו בפרק ג. כוונתנו כאן להתמקד בזמן צאה"כ).

עוד מבואר בתוס' ובראשונים שר"ת חילק בין הביטוי 'משתשקע' שמשמעו סוף שקיעה הנ"ל, לבין 'משקיעת החמה' שמשמעו תחילת השקיעה. והקשו הר"ם אלשקר והגר"א את קושיית בעל היראים (סו"י רעד) דאדרבה, לשון 'משתשקע' משמע הקדם ולא איחור, כאשר מצינו כיוצא בזה בב"מ (פח:). אכן על פי המתבאר שהשקיעה היא תהליך שנמשך זמן מיושבים היטב דברי ר"ת, שאין כוונתו

להבחין בין הקדם ואיחור, אלא דייק מלשון 'משקיעת החמה' שהוא זמן הכולל את כל משך השקיעה עצמו, וממילא כולל גם את תחילתה של השקיעה, אבל לשון 'משתשקע' משתמע מנקודת זמן אחת, ונוטה יותר להתפרש כנקודת הסיום, משנגמרה השקיעה. וכך מבואר ברמב"ן בתורת האדם (מהד' זכרון יעקב אות קה): "ולשון הגמ' מראה פנים לפירושו של ר"ת ז"ל, כאן אמרו 'משתשקע החמה' – ששקעה כבר, ובפסחים אמרו 'משקיעת החמה' – ששקיעה עצמה בכלל".

מעתה, מאחר שנתבאר עפ"י הגמ' שמשך השקיעה הוא כשיעור ד' מיל, עלינו להתבונן ביחס שבין שקיעה זו לשקיעת החמה באופן. כפי המציאות שיעור השקיעה באופן נמשך כשלש דקות בלבד, רחוק מאד משיעור השקיעה 'בעובי הרקיע' שהוא כהליל ד' מיל. מוכרח אם כן שהשקיעה שבעובי הרקיע אינה זהה עם השקיעה שבקו האופק. ומאחר ש'שקיעת החמה' האמורה בפסחים היא 'תחילת השקיעה בעובי הרקיע', אין לנו טעם להניח שתחילת אותה שקיעה היא השקיעה כפשוטה, גמר השקיעה בקו האופק.

כאמור, בכדי לפרש את ה'שקיעה' 'כפשוטה' הוצרך הרב דרוק להוציא כוונת המושג צאת הכוכבים מפשוטו. ובודאי עלינו להקפיד לפרש צאה"כ

‘כפשוטו’ כשם שהקפידו לפרש שקיעה ‘כפשוטה’. ומאחר ששתי הדרכים הללו סותרות זו את זו, ומאחר שכבר נתבאר שאין כל יסוד להניח שהשקיעה היינו שקיעת קו האופק, ממילא עלינו לקיים ‘צאת הכוכבים כפשוטו’ שבוה יהא הכל מיושב.

ה

תחילת שקיעת החמה בעובי הרקיע – במה ניכרת במציאות

נותר לנו אפוא לחזור ולדקדק בדברי הראשונים מה אכן הכוונה במושג ‘תחילת השקיעה’. ומצאנו בדברי ר”ת בספר הישר (סי’ רכא): “משתשקע החמה... ולא תימא משעה שרוצה החמה ליכנס ברקיע, דמאז הוא מתחיל ל**יאדם**”. ומבואר מדבריו שזהו התיאור לתחילת שקיעה. והכוונה, כאשר החמה בשיפולי הרקיע כוחה וזריחתה מתחילים להיחלש ואז נראית אדמימותה, כמבואר בגמ’ בבא בתרא (פד.): “אמר רב פפא... ש”מ האי שמשא סומקתי היא, תדע דקא סמקא **צפרא ופניא**, והאי דלא קא חזינן כוליה יומא, נהורין הוא דלא ברי”.

כן מבואר גם בתוס’ הרא”ש בשבת (לה. ד”ה תרי): “ותירץ ר”ת... ‘משקיעת החמה’ משמע מתחילת שקיעה, שמתחלת החמה ליכנס בעובי הרקיע ומתחלת אורה להיות כהה”.

ואשכחן בגמ’ תמיד (לב.): “חמה במזרח הכל מסתכלין בה, חמה במערב הכל מסתכלין בה, חמה באמצע רקיע אין הכל מסתכלין בה... (ומסיק הגמ’) ואלא חמה באמצע רקיע מ”ט אין הכל מסתכלין בה, משום דקאי להדיא ולא כסי ליה מידי”. ובפי’ הרא”ש שם: “משום דקאי להדיא ולא כסי ליה מידי. לפי שהוא עומד כנגדה ואין דבר מכסה עליו למעט אורה, מכהה מאור עינים ואינו יכול להסתכל בה, אבל כשעומד בין מזרח למערב הרים וגבעות מפסיקין בינו וביננו ומכהה אור החמה”. הרי להדיא שאור החמה מתחיל לכהות כשהחמה נמצאת עדיין מעל האופק, אלא שהיא נמוכה בצדי הרקיע.

מעתה זכינו להבנת דברי התוס’ בריש ברכות (ב: ד”ה דילמא): “וי”ל דה”פ ממאי דהאי ובא השמש וטהר – ביאת שמש הוא ממש, ומאי וטהר – טהר יומא דהיינו צאת הכוכבים, דלמא **ביאת אורו** הוא, דהיינו תחילתה של שקיעת החמה”. וכבר הקשה בביאור הגר”א הנ”ל: “דתוס’ שם דחקו לומר ד’ביאת אורו’ הוא קודם ‘ביאת השמש’, והוא תמוה מאד”. אכן על פי האמור דברי התוס’ אתיין כמין חומר, שהרי תחילת השקיעה היינו כשאור החמה מתחיל להיות כהה, לכן ניתן לתארו כ’ביאת אורו’. וכן מבואר שם בתוס’ הרא”ש: “דלמא ביאת אורו הוא – כלומר תחילת שקיעתו של שמש,

שנכנס הגלגל¹ ברקיע ואור השמש כהה".

מכל הנ"ל שמענו שכוונת שקיעה זו שמשכה כדי הילוך ד' מיל, הינו תהליך של שקיעת (= ירידת) אור השמש. הבנה זו כבר למדו מדברי רש"י ריש ברכות (השמטות מדפוס שונצינו): "ששקעה לגמרי – דהיינו צאת הכוכבים, לפי שזמן שקיעת אורה מהלך ה' מילין".

ן

ביאור דקדוק לשון הרמב"ן ובית מדרשו

לשון השו"ע סי' רס"א: "וזמן תוספת זה הוא מתחלת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ". לשון זו מקורה בדברי הרמב"ן וסיעתו, כאמור, מכאן כנראה למדו ש'תחילת שקיעה' היא השקיעה באופן. אך יש להקדים כאן בביאור עיקר הכוונה, שלשון 'אין השמש נראית על הארץ' היא לכאורה אריכות שאין בה תוספת ביאור. אלא כך ביאור הדברים: הראשונים תיארו ענין השקיעה ע"פ הגמ' בפסחים (צד.), שם נקט הגמ' שהשקיעה היא כניסת החמה דרך 'עובי הרקיע', וכדעת חכמי ישראל שבלילה חמה מהלכת מעל הרקיע (שם

צד:). נמצא שב'שפה' זו אף בלילה אין החמה מתחת לארץ, וממילא אין שקיעתה מתייחסת לירידה מתחת לקו האופק כלל. ובזה מובן לשון הרמב"ן, שמתחילת שקיעה שמאז מתחלת החמה לעלות דרך 'עובי הרקיע', הרקיע מכסה את השמש ומפני כיוסו זה אין השמש נראית על הארץ – אף שלא שקעה מתחתיה. ואכן גם שאר דברי הרמב"ן וסיעתו שם הולכים על דרך חכמי ישראל, כנגלה לכל מעיין.

למדנו אם כן שלא תיאר הרמב"ן כאן את הדברים על פי תצפיותיו, שהרי מעולם לא ראה הרמב"ן את 'עובי הרקיע'. אלא כוונתו לפרש את מושגי הגמ' ע"פ שפת הגמ' בלבד, וכדרך רוב הראשונים בסוגיא זו. מעתה נשאר לנו רק לתרגם את ענין 'עובי הרקיע' ותחילת השקיעה בה לשפה מוכרת. הנה תפס הרמב"ן שהשמש מסתתרת מתחילת שקיעתה בעובי הרקיע, ותופעה זו צריכה הסבר מציאותי. ויש להסתפק, האם הכוונה לזמן שכדור הארץ חוצץ בפני השמש – דהיינו כשהשמש שוקעת באופן, או שמא הכוונה היא לזמן שהעצמים הבולטים על פני כדור הארץ חוצצים בפני השמש לעין הרואה – והיינו כשהשמש בשיפולי הרקיע, וההרים או האילנות

¹ במונחי הקדמונים השמש מונח בתוך ה'גלגל' שלו. ולדעת חכמי אומות העולם (פסחים צד:) גלגל חוזר ומזלות קבועין, ולכן תתייחס התנועה אל הגלגל הסובב ולא אל השמש העומדת במקומה בגלגל.

מסתירים את החמה מעיניו¹. ונדקדק עתה בבירור נקודה זו.

איתא בגמרא שבת (לה.): "א"ר חנינא הרוצה לידע שיעורו של ר' נחמיה יניח חמה בראש הר הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה, וזהו שיעורו של ר' נחמיה". ופרש"י: "כרמל. הר שעל שפת הים, וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים". מדברי רש"י הללו דקדק הרמב"ן בתורת האדם: "ומשמע מיהא דמתחילת שקיעת החמה אנו משערין (ביה"ש)". וכ"כ הרשב"א בשבת (ומטעם זה חלקו על פרש"י, עי"ש). למדנו שהשעה שנעלמת החמה מאחורי ההרים זו היא תחילת שקיעה.

ובהמשך הגמ' (לה.): "א"ל רבא לשמעיה, אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא". וכתב הרשב"א (לה.): "אלמא למאן דקים ליה בשיעורא דרבנן, אע"ג דליכא שמשא אפי' בריש דקלא אלא דנסתלקה זריחתה מן הארץ לגמרי, אפ"ה תלינן שרגא דאכתי יממא הוא". וכ"כ הר"ן (סוף פרקין). למדנו שהחמה נראית על ראשי הדקלים סמוך לתחילת

השקיעה, וכשהיא יורדת ומתעלמת מאחורי הדקלים, זו היא תחילת שקיעה. מעתה יש להבין שהטעם ש'אין השמש נראית על הארץ' מתחילת שקיעה, היינו משום שהשמש בשיפולי הרקיע, ובמקומות היישוב הרגילים היא מסתתרת באותה שעה מאחורי עצמים הבולטים מהארץ. ולכן הבינו שכאשר החמה בראשי הדקלים או ראשי ההרים ועומדת להסתתר מאחוריהם, שעה זו סמוכה היא לתחילת שקיעה.

יש להוסיף שבירושלמי מבואר שזמן תפלת נעילה הוא 'אדשימשא אריש דיקלי', כאותה מטבע דלעיל. והר"ן בריש פרק בתרא דתענית הזכירה בזה הלשון: "עם שקיעת החמה, כשהחמה היא בראשי האילנות הגבוהים". הנה כאן דברים מפורשים שראשי הדקלים גבוהים מעל קו האופק, וכאשר השמש מסתתרת מאחוריהם הרי זו תחילת השקיעה.

ניתן אפוא לסכם את תפיסת הרמב"ן באופן זה: כאשר השמש בעובי הרקיע אינה נראית בסתמא, והטעם לפי המציאות הוא מפני שהיא נסתרת

¹ בכל מקרה חייבים אנו להתייחס לשפת חכמי ישראל כעין כינויים אל הנעשה במציאות, שהרי תיאורו ש'עובי הרקיע' הוא המכסה על השמש מתחילת שקיעה. ואם נפרש שתחילת שקיעה היינו כשיורדת השמש באופק, אז באמת כדור הארץ הוא החוצץ בפניה, ואילו הם מתארים שהשמש נכנסת אז לתוך עובי הרקיע ועולה, כלומר שעובי של הרקיע הוא המכסה אותה. וכן אם נפרש שתחילת שקיעה היינו כשיורדת השמש מאחורי העצמים הבולטים משטח הארץ, אז באמת העצמים הם המכסים על השמש, ואילו הם מתארים כאילו השמש נכנסת אז בעובי הרקיע המכסה עליה.

שתחילת שקיעה מתייחסת להעלמת גוף השמש, את זה לא יתכן לקרות 'ביאת אור' אלא 'ביאת שמש'.

ז

סיכום כל הנ"ל

(א) 'שקיעת החמה' לפי ר"ת וסיעתו איננה נקודת זמן אחת אלא תהליך שמתמשך כשיעור ד' מיל.

(ב) ההנחה ש'תחילת השקיעה' היא שקיעת השמש מקו האופק אין לה על מה לסמוך. השקיעה מתחילה בוודאי לפני כן.

(ג) לדעת התוס', 'תחילת שקיעה' היינו תחילת ירידת אור השמש, משעה שהשמש בשיפולי הרקיע ואורו מתאדם ונחלש. להרמב"ן היינו הסתתרות השמש מאחורי עצמים הבולטים מעל האופק, כגון הרים ודקלים.

(ד) צאת הכוכבים הוא 'צאה' כפשוטו 'לדברי הכל'. (שיעור זה בדקדוק נתבאר בספרנו ואכ"מ).

מאחורי עצמים גבוהים. ולכן ביאר הרמב"ן בפירוש מתני' (שבת יז: יח.) "ובית הלל מתירין עם השמש", דהיינו לפני תחילת שקיעה שאז השמש עדיין נראית, וכלשוננו בתורת האדם: "וזה דבר גדול של תימה, שתהא חמה זורחת כנגדו וחייב בעינוי ואסור במלאכה, ותנן נמי וכולן בית הלל מתירין עם השמש". נמצא שתחילת שקיעה מוגדרת כהעלמת גוף השמש.

עתה נחזור לסוגיית הגמרא ריש ברכות, "וממאי דהאי ובא השמש ביאת שמשו דילמא ביאת אורו", ופירשו בתוס' ממאי דהאי 'ובא השמש' היינו צאת הכוכבים שמא הכוונה לתחילת שקיעה. ואף הרשב"א כך פירש, אלא שהוצרך להפוך את הגירסא לפני כן, וכלשוננו שם: "אלא ודאי הכי גרסינן, וממאי דהאי ובא השמש ביאת אורו... דילמא ביאת שמשו (תחילת שקיעה)". לאור מה שביארנו בשיטת הרמב"ן ובית מדרשו מתבאר היטב מדוע הוצרך הרשב"א להפוך גירסת הגמ', כי מאחר